

פרק 13

נרטיבים בקבוצה בשירות ההבניה-מחדש של העצמי: אסירים מספרים על זוגיותם

שמחה שלסקי וזאב אפל

תקציר

לכל נרטיב יש היבט של תוכן והיבט של אירוע ופרקטיקה. כאשר הנרטיבים נוצרים בסיטואציה קבוצתית, היבט האירוע מקבל משמעות מודגשת בכל הנוגע להשפעה שלו על העצמי. בפרק זה נבחנות סדנאות על זוגיות הנערכות לאסירים בבתי כלא אחדים בישראל, באשר למשמעות של הנרטיבים המתפתחים בהם בעבור המשתתפים בקשר ליחסיהם עם בנות זוגם ועם אחרים. כמו כן נדונה השפעתם של תנאי המקום, של החברותא הנוצרת ושל המסרים המועברים בסדנאות, על תוכני הנרטיבים. נבחנות גם המשמעויות הרפלקטיביות והאינטר-סובייקטיביות של פריסת הנרטיבים האישיים במצבים של אינטראקציה קבוצתית. הממצא הבולט הנ"ל התרומה של הנרטיבים הנוצרים בנסיבות אלה לפיתוחם של אמון הדדי וגילוי לב ולהכרה בכוחו ובמשמעותו של הדיבור. בצד הדיון על היבט הווידי ותקון העצמי שיש לתהליך הנרטיבי נדונה גם האפשרות שיעשה שימוש מניפולטיבי בפרקטיקות הנלמדות.

מבוא: הנרטיב כמוצר חברתי וכרפלקציה אישית

המונח נרטיב, כפי שמציין פולקינגהורן (Polkinghorne, 1988: 13), הנו רב-משמעי, ובין היתר מתייחס הן לתהליך של יצירת הסיפור והן לסיפור כתוצר. בדומה להבחנה זו, בלום (Bloom, 2003) דן בנרטיב כאירוע, כפרקטיקה וכטקסט. הנרטיב כאירוע של סיפור הסיפור הוא מופע חברתי, שכן הוא נוצר ומוצג בתהליך של שיח, לרוב ממשי ולעתים מדומיין, עם אחר כלשהו, אשר בעת השיח הנו רלוונטי למספר. כפי שכתב בלום, "הגדרה של נרטיב כאירוע וכפרקטיקה משמעה מיקוד תשומת הלב לאופן שבו אנשים משתמשים בשיח נרטיבי כדי ליצור קשרי גומלין זה עם זה, וכן למשמעויות ולאפשרויות שהם יוצרים באמצעות אינטראקציות אלה" (שם: 298). בדומה לכך, בדלי וסינגר (baddeley & Singer, 2007) מציינים כי המחקר העתידי צריך להציג נרטיבים של העצמי ושל הזהות כנטועים בהקשרים בי-אישיים הרגישים להשפעות תרבותיות והתפתחותיות של האישיות. בפרק זה אנו מקדישים מקום להיבט זה של הנרטיב. אנו מבקשים לבחון תהליך של יצירת נרטיב והצגתו בנסיבות קבוצתיות יזומו. כמו כן נבחנים תוכני הנרטיב והטקסט שלהם, שכן הם אלה שיוצרים את המשמעות, זו המבנה את העצמי ואת האינטראקציה.

כל נרטיב לעצמו מבקש להיות קוהרנטי, בעל לכידות פנימית ובעל היגיון בתוך עצמו, במושגי התרבות שבהם הוא נוצר, כדי שיהיה מובן ומתקבל על דעת השומע. אף על פי כן, בזמנים שונים ובנסיבות שונות אדם עשוי להציג נרטיבים שונים שאינם מתיישבים זה עם זה בהכרח. לאדם יש זיכרון אך גם שכחה, ולכן כל פעם הוא בונה מחדש את המשמעות של האינטראקציה שבתוכה הוא פועל, תוך זיקה לנסיבות מצד אחד ולגרעין של זהותו מצד שני. מגוון האירועים שחווה האדם וכן התגובה של אישיותו המורכבת ורבת-הרבדים לאירועים אלה, מעצבים טקסטים נרטיביים רבים ושונים, כשם שהם בונים הסתגלויות שונות למצבים משתנים.

בניגוד לגישות שרווחו בעבר במחקר הנרטיבי, אשר ביקשו לגלות באמצעות הנרטיבים את האישיות האותנטית של המספר (כאילו יש דבר כזה), כיום "מודגש שהתיאור של סיפור החיים הוא תמיד תלוי מצב

ומשרת פונקציה" (Alasuutari, 1997: 5). כלומר, הסיפור מושפע מהנסיבות שבהן הוא מסופר, ויש לו תפקיד - הוא משרת כוונה כלשהי של המספר, כוונה הקשורה לנסיבות שבהן הוא עולה. מכאן, שהעבר המסופר נבנה כל פעם מחדש והעצמי יכול להיות מוצג באופנים שונים בהקשרים שונים. אלאסואטרי מכנה זאת גישה דיסקורסיבית: העצמי המציג את עצמו, המספר סיפור מחייו, משתמש בכלי התרבות של הסביבה, אלה המקובלים באותה עת והוא נמצא בשיח עם, שיח של הסכמה והשתלבות או של התרסה והתנגדות או כל מה שביניהם.

התיאור של סיפור החיים יכול להתבטא גם כ"דיבור פנימי" של היחיד, הדרוש ליצירת תחושה של רצף העצמי לנוכח השתנות התנאים והמצבים. למרות זאת, המושגים, השיחים, מערכות ההסבר (Linde, 1987) או המאגר הפרשני (Potter & Wetherell, 1987) המשמשים בדיווחים כאלה, אינם לשון פרטית. אנשים משתמשים תמיד במשאבים הפרשניים העומדים לרשותם, גם כאשר מדובר ביצירת משמעות של העצמי (Alasuutari, 1997: 7).

הנרטיב חשוב לבניית תחושה של רצף העצמי, אך לא פחות מכך - לבניית הקשר בין המספר ובין הסביבה החברתית המשתנה תכופות. זהו ההיבט של הבניית הזהות, המצוי בנרטיב כאירוע וכפרקטיקה. היחיד המספר מבהיר לסביבה השומעת, באמצעות תוכני הסיפור ומשמעויותיו, את זיקתו אליה ואת טיב הזדהותו עמה, ועם זאת הוא בוחן את תגובתה, את מידת התקבלותו בה (Baddeley & Singer, 2007; McAdams, 1987). בנרטיבים הנוצרים בסיטואציה קבוצתית, להקשר של היווצרותם יש משמעות מוגברת, שכן קבוצה איננה מפגש מקרי של אנשים אלא מסגרת חברתית היוצרת לעצמה נרטיב משותף, מעבר לנרטיבים האישיים של חבריה. בתהליך הקבוצתי, הנרטיב מתקיים הן כטקסט משותף פחות או יותר, שהולך ומתרחם, והן כהתרחשות. "הייצור האינטראקציוני של הנרטיב מקיים ומשנה בני אדם ויחסים. האופן שבו אנו חושבים על עצמנו ועל אחרים מושפע הן מתוכן המסר של הנרטיבים המסופרים בקבוצה והן מההתנסות המשותפת של בניית נרטיב לכיד" (Ochs, 1997: 183; Bloomer, 2003). על כך מוסיף בלום: "כאשר הנרטיב נתפס כאירוע וכפרקטיקה, אי-אפשר שהניתוח של השיח הנרטיבי יהיה מנותק מניתוח היחסים והדינמיקות החברתיים של האנשים המעורבים באירוע יצירת הסיפור" (Bloomer, 2003: 300).

לעובדה שהנרטיב הנו מוצר חברתי יש שתי השלכות: האחת - שיש לפרשו בהקשר של הסיטואציה החברתית שבה הוא נטוע, והשנייה - שהדרך הטובה ביותר לקבל אותו היא להאזין לסיפורו של המספר בתנאים של אינטראקציה חברתית. מרבית הנרטיבים הנאספים לצורכי מחקר נוצרים בתנאים של ריאיון, שהנם מלאכותיים במובן מסוים, בניגוד לנרטיב המסופר במפגש בין בני אדם על עניין כלשהו המעסיק אותם, שלא נועד למטרות מחקר דווקא.

עם זאת, גם נסיבות "טבעיות" אינן מנטרלות אלמנטים אינטרסנטיים מתוכנו של הסיפור, שכן כל נרטיב נושא כוונות, מבקש לומר משהו על העצמי ולהציגו לעצמו ולאחרים בדרך מסוימת, וככל "הצגת עצמי" (Goffman, 1969) - הוא מבקש ליצור רושם ולהתקבל. כך, לדעת ברונר (2000: 141), "מה שאנשים עושים בנרטיבים, לעולם אינו מקרי וגם אינו נקבע על ידי סיבה ותוצאה בלבד... פעולות נרטיביות מרמזות על מצבי התכוונות", וכאלה מובלע בהן תמיד יסוד כלשהו של סוכנות (agency), כלומר של יכולת פעולה, של בחירה ונטילת אחריות. מאחר שפרק זה דן בנרטיבים של אסירים, יש לציין שאוקונור (O'Connor, 2000) מצאה שנרטיבים אוטוביוגרפיים של אסירים, שסופרו לה במחקרה, שימשו את האסירים בחיפוש אחר העצמי הסוכנותי שלהם

ולטענתה יכלו לתרום לתיקון העצמי שלהם. פרסר (Presser, 2004: 98), אשר חקר עבריינים אלימים באמצעות ריאיון נרטיבי, מצא שהמרואיינים "השתמשו בריאיון כדי להבנות את עצמם כאנשים הגונים מבחינה מוסרית", והתאימו את דיווחיהם למה שהם חשבו שהמראיין יודע עליהם.

הנרטיב משמש אפוא כחלון ראווה, כהצגה ראויה של העצמי בפני הזולת, אך גם כראי, כאופן הסתכלות של המספר על עצמו, כהחצנה של דמותו כדי שהוא יראה אותה ממרחק כלשהו. זהו מרכיב הרפלקציה המצוי בנרטיב. גם בהיותו מוצר חברתי, ובמידה רבה בשל היותו מוצר חברתי, הנרטיב כולל מרכיב רפלקטיבי. הרפלקציה כשיח של האדם עם עצמו, כבחינה שלו את עצמו ביחסיו עם הזולת, משתתפת ביצירת הנרטיב (Josselson & Lieblich, 2001), ובתוך כך גם פועלת על העצמי של המספר, במיוחד אם מדובר באירועים קריטיים בחייו. מאסר, לדוגמה, עשוי להוות בסיס לרפלקציה שתוביל לשינוי, "לידה מחדש" (ליבליך, זילבר ותובל-משיח, 1995; Maruna, 1997), אך באותה מידה היא יכולה גם לאשש ולחזק אמונות ודרכי פעולה ישנות. הרפלקציה היא אמנם בחינה חוזרת, לרוב מתוך מרחק מסוים, של האירועים והמעשים שהאדם לקח חלק בהם, אולם אין היא מבטיחה בהכרח ראייה אחרת שלהם.

הישיבה בכלא - וכאמור מחקר זה דן באסירים - היא סיטואציה המזמנת רפלקציה (Maruna, 2000; Presser, 2004; Rhodes, 2005), כי הריחוק מבת הזוג, מהמשפחה ומהחברים מספק לאסיר הזדמנות להתבונן לתוך עצמו ולבחון מחדש את יחסיו עם אנשים אלה. סדנה בנושא זוגיות המתקיימת בכלא מאפשרת לאסיר לקיים את התהליך הרפלקטיבי במשנה תוקף, משום שהוא מתרחש בקבוצה תומכת. לרפלקציה המתקיימת בתנאים כאלה יש סיכויים טובים יותר להביא לשינוי בתפיסותיו או בהתנהגותו של המשתתף, שכן היא מעמתת את אמונותיו עם האמונות של זולתו ומביאה בחשבון את תגובות הזולת למעשיו ולמחשבותיו (O'Connor, 2000).

הסדנה ומשתתפיה

כאמור, עניינו של מחקר זה הוא משמעות הנרטיבים שיוצרים אסירים המשתתפים בסדנאות על זוגיות, המתקיימות מדי שנה בשנה שלוש-שלושה בתי סוהר בישראל, משנת 1995. הסדנאות יזומות ומודרכות על-ידי אנשים מחוץ לשירות בתי הסוהר, המבקשים לסייע לאסירים גברים להתמודד עם קשייהם בקיום יחסים "נורמליים" עם בנות זוגם בכלל ובמצבם ככלואים בפרט. הסדנה כוללת שתיים עשרה פגישות, כל אחת בת שתיים, ומונחת על-ידי שני מנחים.

הסדנה מבוססת על שיטת PAIRS (Practical Application of Intimate Relationship Skills). זוהי תכנית הדרכה פסיכולוגית חינוכית (ולא תכנית טיפולית) ללימוד מיומנויות, שנועדה לשפר ולחזק מערכות יחסים אינטימיות בין אנשים בכלל ובין בני זוג בפרט (Gordon, 2003), כגון תקשורת, הכרת העצמי, פיתוח אינטימיות ובירור ציפיות הדדי. כך לדוגמה עולים בסדנה נושאים כמו התנהגות מפיסת, התנהגות מטפחת, מריבה הוגנת, מגע וחיבוק. הפעילויות כוללות משחקים דינמיים, התייחסות להיגדים או לציורים שמציגות המנחות, כתיבת מכתבים, דיונים בקבוצות קטנות ועוד. הן משמשות בסיס לדיון פתוח שבו המשתתפים מדברים על חוויותיהם, על ניסיונם ועל דעותיהם בזיקה לנושא הפגישה. השיח המתפתח כורך סיפורים אישיים על העבר הרחוק והקרוב וגם על ההווה, תיאורי חוויות והיגדים מכלילים המבוססים על ניסיון אישי, על תובנות, על חכמת חיים ועל סטראוטיפים. עולות גם הערכות על מה שהיה ועל מה שיהיה - תקוות בצד חששות. אנו

תופסים אפוא את המושג נרטיב במשמעותו הרחבה, לא רק כעלילה וכתיאור, אלא גם ככולל טענות, הערכות ואמירות כלליות (Rosenthal, 1993). המפגשים הופכים לשיח נרטיבי, שכן המשתתפים בהם מספרים בדרכים שונות על התרחשויות בחייהם ומנסים לתת משמעות לחייהם ולחוויותיהם, באמצעות הסיפור והאמירות המלוות אותו.

משתתפי הסדנאות שנחקרו הם גברים שיש להם בחוץ בנות זוג¹ בסוגי קשר שונים, החל בנשואים שנים רבות ואבות לילדים, עבור לבעלי קשרים ממושכים ללא נישואין וכלה באסירים שקשריהם עם בנות זוגם נוצרו בעת המאסר. יש שקשריהם יציבים וממושכים ויש שקשריהם רופפים או מעוררים, יש הבטוחים בטיב הקשר שלהם ויש אחוזי ספק, יש גרושים שבנו קשרים חדשים וכאלה הנשואים שנית. האוכלוסייה מגוונת מבחינת הרכבה הדמוגרפית: גילאי עשרים עד חמישים, רובם בעלי השכלה נמוכה עד בינונית, רבים מהם ממוצא מזרחי, ובכל קבוצה מצויים גם ערבים אחדים. הפשעים שבגינם הם כלואים מגוונים ביותר: רצח, סמים, הונאה, גנבות וכו', וגם משך המאסר ומספר הפעמים שישבו בכלא שונים זה מזה.²

המשתתפים ביקשו להימנות עם משתתפי הסדנה לאחר שקצין/ת החינוך של הכלא הציע להם פעילויות שונות לבחירה. בבקשתם להצטרף לסדנה אין הם מייצגים את כלל א וכלוסיית האסירים.³ המניעים לכך אינם אחידים: יש שהצטרפו מטעמים חיצוניים - האפשרות לצבור נקודות זכות על התנהגות טובה (המאפשרת גם קיצור המאסר) או האפשרות לפגוש אנשים אחרים, ויש שהעניין שלהם הוא פנימי - הרצון לבחון את זוגיותם ואף לשנות את היחסים עם בת- הזוג, במיוחד לאחר ששמעו על הסדנה מחבריהם שהשתתפו בה בעבר. המניע החשוב ביותר להצטרפות הוא ככל הנראה הרצון למצוא דרכים הולמות להבטחת המשך נאמנותה של בת הזוג. האסיר ד' סיפר בראיון:⁴ "אם לא עונן הפעם פעמיים [לצלצולי הטלפון], עוברים כל מיני דברים בראש, אוכל סרטים - מדמיין אולי בוגדת בי, אולי הלכה עם ההוא". האסיר כלוא לא רק פיזית - הוא גם אסיר המחשבות המענות, ומבחינתו אפשר שהסדנה תספק אמצעים חלופיים לשמר את הנאמנות שלה.

"כללי המשחק" בסדנה מוכרים לחלק מהמשתתפים, אלה שלקחו חלק בסדנאות דינמיות אחרות בבית הסוהר (במיוחד בשיטת אדלר). "למדתי כאן המון פרויקטים - זוגיות, תאטרון, אדלר", אומר אחד האסירים. ישנם גם לא מעטים שבאים למחזור שני של הסדנה, עובדה המסבירה חלקית את הקשב ואת המעורבות הרבה במפגשים.

נרטיבים הם במידה רבה תוצר הצורך של בני אדם לדבר ושמישהו יאזין להם. ובכלל, סדנה העוסקת בזוגיות מאפשרת לממש צורך זה. מדובר אמנם בנרטיב שנוצר בתנאי שיח מובן נים ומקוונים "מבחוץ", דהיינו בשיח שלא האסירים יזמו אותו, אך השתתפותם בו נעשית מרצונם החופשי ושיעור הפתיחות שלהם בשיח תלוי במידה רבה בהם ובמה שנוצר ביניהם. הגירויים לספר מופעלים על-ידי מנחי הסדנה וגם על-ידי המשתתפים האחרים, אך הבחירה מה לספר וכמה - היא של המדברים. קיומם של נושא משותף ושל מטרה ברורה לכל מפגש מארגן את הנרטיבים סביב מוקד ענייני מסוים, ועם זאת הנושא רחב דיו כדי לאפשר התייחסות להיבטים שונים הנוגעים ל"עצמי" וליחסי לזולת - החל בסיפורים על ילדות במשפחת המוצא, על חברים, על

¹ לא ידוע על משתתפים שיש להם בני זוג.

² לא נאספו באופן שיטתי נתונים על משתתפי הרקע של המשתתפים. התצפיות והראיונות סיפקו התרשמויות שראו לנו כמאפשרות הכללות רחבות אלה על משתתפי הסדנאות המסוימות שנחקרו, מה גם שלא היה לנו עניין לקשור את הממצאים עם משתתפי רקע כלשהם, אלא אם כן הם ציינו קשר כזה.

³ מתקיים אמנם ראיון מיון, אך הוא נועד בעיקר להיכרות מוקדמת עם המשתתפים וליצירת התייחסות רצינית שלהם לתכנית.

⁴ במסגרת המחקר המתואר בהמשך.

עיסוקים, על הפשיעה ועל החיים בכלל, וכלה בחששות, בתקוות ובתכניות לעתיד. כל אלה, תוך קישורים לנושא הזוגיות. יתר על כן, הנושא מאפשר השלכה מיחסי זוגיות ליחסים עם מעגלי ם רחבים יותר של "אחרים": חברים, עמיתים, יריבים, אויבים ובני אדם בכלל, ולא רק עם בת הזוג.

על המחקר

מחקר נרטיבי, כהגדרת ג'וסלסון וליבליך (Josselson & Lieblich, 2001: 280), "מתייחס לכל חקירה המבוססת על שיח, על דיווחים מילוליים של אנשים על אודות התנסויותיהם. סיפורים אלה אינם חייבים להתחבר לאוטוביוגרפיה שלמה - אלא אפשר שיהיו אמירות או סיפורים תיאוריים קצרים הנוצרים בלשונו ובסגנונו של המספר, בתגובה לשאלותיו הפתוחות של החוקר". כאלה הם הנרטיבים שעלו בסדנה שבה נערך המחקר, למעט העובדה שחלק מהם נוצרו לא כתגובה לשאלות החוקר אלא במסגרת של שיח סדנאי. חלק אחר של הנרטיבים אכן נוצרו בריאיון אישי שערכו החוקרים לכמה ממשתתפי הסדנה.

במסגרת המחקר עקבנו אחר שתי סדנאות על זוגיות שהתקיימו בשני בתי סוהר בשנים 2004-2005. בכל סדנה השתתפו 10-15 אסירים.⁵ ערכנו תצפיות בארבעה מפגשים של כל סדנה וראיינו שישה עשר אסירים אשר הביעו נכונות להתראיין.⁶ הראיונות התקיימו במתקני החינוך של הכלא לאחר שהסתיימו הסדנאות, בלא נוכחות של אנשי סגל. הראיונות הפתוחים נועדו להרחיב מידע אישי על המשתתפים בסדנה ולאסוף ידע רב יותר על משמעות הסדנה בעבורם.⁷ תיעוד נוסף שסיפק נתונים היה דיווחים מסכמים של מנחות בסדנאות קודמות. לאסירים נמסר ש המטרה של ביקורינו ושל הראיונות עמם היא לחקור ולהבין מה קורה בסדנאות ולהעריך את הפעולה. התקבלנו על ידם בחמימות רבה ואף התפתחו שיחות חופשיות עמם - לפני המפגש, בהפסקות ואחרי המפגש - על עניינים אישיים שעלו בסדנה.

על בסיס ההבחנה (שנדונה לעיל) בין הנרטיב כאירוע ו כפרקטיקה ובין הנרטיב כסיפור בעל תוכן, מחקרנו ביקש לבחון את האופן שבו תופסים האסירים את הזוגיות שלהם ואת השימוש שלהם בנרטיבים על יחסי הזוגיות כדי לבנות מחדש את העצמי בזיקתו לבת הזוג, וכל אלה תוך התייחסות לתפקיד ש ממלאת סדנה קבוצתית המתקיימת בבית הסוהר והמונחית על-ידי מתנדבים מן החוץ.⁸ מכאן מתבקשות שאלות המחקר הבאות:

- כיצד מעצבות נסיבות ההיווצרות של הנרטיבים (שיח קבוצתי מונחה, המתקיים בכלא) את תוכניהם?
- מה עושה תהליך היצירה של הנרטיבים למספריהם? אילו תחושות באשר למושאי הסיפור (העצמי והאחר) מלוות את המשתתפים בעת אירוע הסיפור ובעקבותיו, ומהי משמעות הסיפור בעבורם?

⁵ מספר המשתתפים לא היה קבוע, מסיבות של שחרור, יציאה לחופשה, מחלה, פרישה מהסדנה ועוד.
⁶ שלושה מן הראיונות נערכו על ידי איריס אהרון, מורה-יועצת בעלת תואר שני, שהתמחתה בטיפול זוגי ומשפחתי והנחתה קודם לכן כמה סדנאות לאסירים. אנו מודים לה על עזרתה. כל הראיונות נרשמו על ידי המראיינים ורק חלק קטן מהם הוקלטו, בשל קשיים מנהליים להכניס מכשירי הקלטה לבית הסוהר.
⁷ דוגמאות של שאלות שהוכנו לראיונות: "ספר לנו איך הכרת את בת הזוג/אשתך הנוכחית ואיך התפתחו היחסים ביניכם? איך התפתחו היחסים עמה ועם שאר בני המשפחה במהלך המאסר? מדוע רצית להשתתף בסדנה? מה היו הציפיות שלך ממנה? איך משתלבת הסדנה בחיי הכלא? האם אתה מוכן לספר לנו קצת על ילדותך ועל התחנות בחיים שהביאו אותך לאן שאתה נמצא עכשיו?" לא נשאלו שאלות ישירות על עברות ועל סיבות המאסר.
⁸ חשוב להדגיש שאין מדובר במחקר הערכה על התהליך הסדנאי או על תוצריו.

תנאי היווצרות הנרטיבים: מאפייני המקום

כאמור, הנרטיב כאירוע וכפרקטיקה הוא פונקציה של הנסיבות שבהן הוא נוצר. דומה כי ככל שהנסיבות פחות שגרתיות, כן הן בעלות משמעות רבה יותר לעיצוב תוכני הנרטיב. אנו מבקשים לבחון תחילה את ייחודה של הסביבה - הכלא מצד אחד והסדנה מצד שני - שבה נוצרו הנרטיבים הנדונים בעבודה זו.

הכלא כאתר דכאני

הכלא, כמוסד טוטלי (Goffman, 1961), מנתק את האדם מחיים בסביבות מרובות, מפסיק רצף נרטיבי אחד - שבו הוא פעל כאדם בעל מידה מסוימת של אוטונומיה ונשיאה באחריות (סוכן) - ומבנה לו סביבה כוללת אחת, שבה כל הפעילויות מאורגנות מ"למעלה" ונתונות להשגחה ולפיקוח. בנסיבות אלה נוצרת לו זהות של אסיר, ונרטיב החיים שלו ממוקד בהתמודדות עם השפלה ו עם דיכוי (Foucault, 1995; Haney, 2006). ניתן חיי הזוגיות, בעקבות המאסר, הוא חלק מגורמי ההשפלה והדיכוי. סוכנותו של הכלוא נפגעת ומשתנה.

בין הגורמים הרבים לסבלו של האסיר בולטת ההתנכלות לו מצד חבריו למאסר וכן אי-היכולת לתת אמון באלה המחלקים עמו את חייהם (Haney, 2006). אחד הכללים הבסיסיים הרווחים בתרבות הכלא היא ש"מוטב לו לאסיר לא לנדב מידע רב על אודות חיוו האישיים ונסיבות כליאתו. כל נתון ועובדה המסופקים על-ידיו עשויים להוות כלי לשימוש מניפולטיבי על-ידי אסירים אחרים" (עינת, 2005: 65-66). שם עליך "להיות נחש, ממזר, תחמן, חשדן, שועל", אמר אחד המשתתפים בסדנה, ואחר העיד על עצמו, "שם באגפים אני כמו דג במים - אני אלים, אני שולט. מי שלא עושה מה שאני אומר - חוטף". בסדנה, מסתבר, אפשר לדבר על כך בגילוי לב.

הסדנה כאי של אנושיות וכמודל של יחסים אחרים

במציאות הדכאנית של הכלא, הסדנה מהווה כעין מובלעת אנושית אחרת, רגועה, תומכת, שוויונית, מכבדת, מאפשרת גילוי לב, סביבה היוצרת תנאים לרפלקציה אישית ולשיח של אמון. גם הפיקוח החודרני של הפנאופטיקון (Foucault, 1995) מושעה במידת מה.⁹ הסדנה נמצאת בכלא אך מובדלת ממנו.

מ': הקבוצה הזו פתחה לי כל מיני דברים, אולי בשקט שלה, אולי ביחס שלה, אולי במבט שלה, אולי בפתיחות של האנשים.

נ': נוצר קשר בין המשתתפים. אני התחברתי עם ר'. דיברתי אתו על הזוגיות שלי. חשבנו ביחד על איזה שלב בזוגיות אנחנו נמצאים.

מלבד זאת, הסדנה מייצגת לזמן קצר את העולם ה"נורמלי", את עולם החוץ החופשי, במידה רבה באמצעות המנחות המגיעות מן החוץ ואינן חלק מהממסד של בית הסוהר.

ב': פה אתה בחברת גברים בלבד ומאבד את הביטחון לגבי המין הנשי. המדריכות נתנו פן שהחזיר אותך למציאות. זה שהמנחה אישה ואזרחית יש לזה משמעות... בבית הסוהר יש משהו שגורם לך לאבד את הביטחון. זה ששתי נשים באות ונותנות לך טיפים...

סביבת הכלא מושעת ונפתח מבט לסביבה ה"נורמלית" ולדמויות שרוצים את קרבתן, אם כי ממרחק ומתוך פרספקטיבה שונה מזו שהייתה להם בעבר.

ש': כל סדנה היא לרדת מהסורגים. דבר שהוא אזרחי... זה עושה לך משהו. היה פה תאטרון קהילתי, עשר בנות. היה משהו מדהים. נגעת בחוץ, שמעת את החוץ באוזן.

⁹ אך לא לחלוטין: לעתים נערכת ספירת אסירים גם בעת פגישת הסדנה, וכמעט תמיד נוכח/ת קצין/ת החינוך של הכלא בפגישות הסדנה.

פעילות הסדנה מעודדת פיתוח של נרטיבים מסוג אחר מזה שמאפשרת תרבות הכלא. היא מהווה בעבור המשתתפים שיח של תקווה: מדברים על יחסים עם בני אדם המצויים בחוץ, על בנייה של יחסי הבנה ואמון עמם, על עולם טוב יותר. יום אחד נצא מכאן והעולם עשוי אז להיות אחרת מאשר עכשיו. "הסדנה נתנה לי. היא נתנה לי תקווה, תקווה שיש תקווה, שאפשר להסתדר בין בני זוג", אמר אחד המשתתפים. תקווה זו מעצימה את החלק הרגשי של הזוגיות במקום הקשר הפיזי החסר.

במציאות של בית הסוהר, הסדנה יוצרת מעין מצב ספי (לימינלי) (טרנר, 2004), דהיינו הימצאות על הסף, במעבר משלב אחד בחיים לשלב הבא. מצב זה מאופיין בריחוק זמני מהסדר ומהמבנה החברתי הרגיל שאדם לוקח בו חלק (במקרה זה - חיי הכלא וזוגיות מעורערת), לקראת כניסה למצב חדש במבנה החברתי (זוגיות משוקמת). קבוצת הנמצאים במצב ה ספי יוצרת חברותא (communitas), שבה מיטשטשים הבדלי ם של מעמד וכוח, שוררים יחסי אמון ומרבים לשוחח על משמעות החיים ועל מקומו של העצמי בהם. חילופי נרטיבים והשוואתם הנם אופייניים למצב ספי וליחסי חברותא.

אל: כשאנחנו יושבים עם הדומים אנחנו יושבים עם עצמנו. הסדנה היא אפשרות לבחון את עצמנו... בית סוהר הוא מקום של אגו, קשה למצוא קבוצה שתפתח... סיפורי בסדנה דברים שלא סיפורי לאף אחד.

ב: האמת שבאתי לפה כדי לרדת מהאגף [בכלא]. לא ציפיתי לכלום. מה שקרה הוא מעבר לציפיות שלי. נוצרה פה קבוצה מדהימה, חבר'ה אחד אחד. תראי את הנוכחות, אף אחד לא מחסיר. נוצרו קשרים ומדברים בינינו על הדברים גם מעבר לסדנה.

המצב הלימינלי מושווה לעתים למצבו של העובר לקראת הלידה, למצב של היטהרות לקראת כניסה מחדש למבנה החברתי ותפיסת מקום בו. טרנר מונה את המאפיינים של המצויים במצב זה: "אנשים או עקרונות אשר (1) נופלים בפרצות של המבנה החברתי, (2) נמצאים בשוליו, או (3) נמצאים בשלבו הנמוכים ביותר" (שם: 111). דומה שהגדרה זו מאפיינת את האסירים משתתפי הסדנה.

הסדנה יוצרת אפוא תנאים של שיח והצגה של נרטיבים שאינם קיימים בחיי הכלא כשלעצמם, ולא התקיימו בעולמם של האסירים קודם למאסרם. כפי שצוין, בשיח הרווח בעולם הפלילי, כל אמירה עשויה לשמש נגדך ומוטב על כן להימנע מחשיפה אישית, ובמיוחד מחשיפת המשפחה, שכן זו עשויה לשמש אובייקט לאיום ולסחיטה.

מ: בעולם של הפשע אפשר לפגוע בילדים. אין חוקים בפשע. מי שרוצה לשמור על הבית שלו - שלא יהיה בפשע. אם אני רוצה לפגוע במישהו, אני אקח לו את הכי יקר לו, את הילדים שלו. אחר כך אקח גם אותו.

שיח הסדנה, המתקיים בקבוצה בסדרה של פגישות שבבסיסן אמון ונכונות לחשיפה, מאפשר למשתתף לבחון מחדש את העצמי שלו ואת מקומו ביחס לאחר ולעולם, יוצר מעין מסדרון-מעבר לקראת עולם חיים אחר, ומעודד התנסות וצמיחה בו בעצם יחסי החברותא הנוצרים במצב הספי.

המסרים שמשדרת הסדנה

המסרים המועברים בסדנה, באמצעות התרגילים הנלמדים בה, משקפים דימוי של משפחה מערבית-מודרנית-בורגנית, מבינה ותומכת, המטפחת את האוטונומיה של חברה וכן יחסים של שוויון בין בני הזוג. הנרטיבים

של רבים מהמשתתפים, המתפתחים בעקבות המסרים הללו, מבטאים הזדהות עם הדימויים האידאליים הללו, המוצגים כניגוד הן למודל המשפחתי שהם הכירו בילדותם בבית ההורים ובסב יבה התרבותית שגדלו בה, והן לדימוי המצ'ואיסטי בחברה וביחסי הזוגיות שלהם עצמם.

שלי: תראה מי יושב בכלא : אין כאן אשכנזים . אתם יודעים את השפה של לדבר . אנחנו, אין אצלנו שוויוניות עם האישה, זה דבר חדש, אנחנו צריכים ללמוד אותו.

ש: הוצאתם חוק שוויון זכויות לנשים , אך לא הכנתם את עדות המזרח להתמודד עם החוק . צריך להכין את הילדים בבית הספר לקראת החוק . אנחנו לא היינו מוכנים ותראה כמה מאתנו כאן בכלא.

המשתתפים נענים למודל המוצג ומנסים לאמץ אותו , אם משום שעכשיו הם מאמינים בערכיו האנושיים ואם משום שהוא מבטא נורמות של תקינות הרווחות בחברה שהם רוצים להיות חלק ממנה . אפשר גם שהם מאמינים שיוכלו להפיק מהמודל את הרווחים הרבים ביותר במצבם, שכן באמצעות הגישה השוויונית והמבינה ישיגו מבת הזוג יותר תשומת לב ותמיכה , שהם כה זקוקים להן בהיותם בכלא, יבטיחו את הנאמנות של בת הזוג וישיגו פיקוח טוב יותר על המשפחה.

אינטראקציות: מהלך החוצה ופנימה

הנרטיבים נוצרים בסדנה בתנאים של אינטראקציה הנבנית בשיח מונחה אך פתוח . שיח כזה מעורר את המשתתף לחשוב, להתייחס, להגיב לדברי המנחה ולדברי חבריו לסדנה , ולאופן התנהגותם בה . בדרך זו או אחרת הנרטיב האישי מושפע מהנאמר בסדנה ומהמתרחש בה. בשל האופי האינטראקטיבי של השיח , אין מדובר בנרטיבים ארוכים אלא באמירות קצרות ובהיגדים המתקשרים לדברי אחרים ומציגים את האני המדבר כמי שעבר או עובר תהליכים דומים לאלה שעוברים חבריו , או דווקא שונים מהם. הנרטיבים הנרקמים בסדנה עוסקים כאמור ביחסים עם בת הזוג ועם בני משפחה אחרים . זהו מהלך בין-אישי של הנרטיב . אך ישנו גם מהלך תוך-אישי והוא הסיפור הרפלקטיבי (Clandinin & Connelly, 2000), הנושא לעתים קרובות אופי של וידוי.

המהלך הבין-אישי

הסדנה היא סיטואציה של דיבור (ושל הקשבה) על נושאים אישיים טעוני רגשות ועל יחסים עם אחר נעדר.¹⁰ בין משתתפי הסדנה אין מאבק ים על אינטרסים ועל עמדות כוח . התרשמנו מאוד מרמת הקשב הגבוהה , מהדיבור המסודר, מההתייחסות העניינית והתומכת של המשתתפים. כל אלה ברמה שאינה כה שכיחה בשיח קבוצתי מקובל בישראל, שיח שיש בו לעתים קרובות התפרצויות לדברי הזולת, מידה של אי-התייחסות לדברי האחר או אפילו זלזול בהם . כאתר של שיח פתוח , של דיבור גלוי לב על העצמי ונכונות לחשיפה ואף לווידי , הסדנה מהווה ניגוד בולט לתרבות הכלא, שאחת האזרות שלה היא "אל תדבר בהרחבה על ענייניך האישיים או על ענייניהם של אסירים אחרים " (עינת, 2005: 67). בדומה לכך, אחד האסירים המרואיינים אמר: "בית סוהר הוא 'קודם כול תתעסק בעניינים שלך ותעביר את הזמן שלך, ואז לא יהיו לך בעיות'" (Rhodes, 2005: 395). בתרבות הכלא, הדיבור מבטא לעתים קרובות, במפורש או במשתמע, עמדה ביחסי כוח, ונושא מסר של אלימות בפוטנציה או התמודדות עמה . גם האינטראקציות עם בת הזוג, כפי שהן מתוארות על ידי רבים

¹⁰ בהבדל מסדנאות זוגיות בדרך כלל, הסדנאות בכלא נערכות ללא השתתפות בנות הזוג. לעתים מצליחים לקיים פגישה אחת בהשתתפות בנות הזוג.

מהמשתתפים במבט על העבר וגם על ההווה, מאופיינות בהעדר הידברות, בשיח סמכותי, בנימה של ציווי או בהימנעות מדיבור בכלל.

מראיין: האם יש דברים שלמדת על עצמך בעקבות הסדנה?

ת': שאני לא יודע לדבר.

מראיין: למה אתה מתכוון?

ת': כשאני רוצה להגיד את מה שיש לי, מה שהיה קורה בדרך כלל זה שאני אומר את זה בברוטליות, בתקיפות. מבחינתי, אני תמיד צודק. הדעה שלי היא הנכונה והקובעת. זה היה כך בבית. אף אחד לא היה יכול לחלוק על הדעה שלי או להתווכח אֶתה. אף אחד לא יגיד לי מה לעשות. אף אחד לא ילמד אותי כי אני יודע הסל.

כמה מפעילויותיה של הסדנה מדגישות את מקומה של ההידברות כמרכיב מרכזי ביחסי זוגיות תקינים. מעבר לכך, הסדנה עצמה היא התנסות בדיבור, בהקשבה לאחר, בטיפוח מודעות למה שעובר עליו. הנרטיב של העצמי מתחיל להכיל את האחר כסובייקט ולא רק כאובייקט. כוחם של הדיבור וההקשבה ביחסים הבין-אישיים מקבל אפוא משמעות שלא הייתה מוכרת לחלק מן המשתתפים. על הקושי לדבר מעידות האמירות הבאות

ר': אני ככה. לתת לאישה יותר מדי פידבקים זה אסור. זה מעצמי... היה לי גם פחד על עצמי לתת לה פידבק, כדי שאני לא אראה רכרוכי בעיניה. אני יודע שהחשיבה שלי לא נכונה. אחותי למשל, איך בעלה מתייחס אליה ומדבר אֶתה יפה, אני רואה אותה, בלי עין הרע, איך היחסים שלהם יציבים ועולים, ואיך זה אוסף את המשפחה. ואני, תקוע עם חיים של "ג-ב-ר-י-ם" עם איזה משרתת. היום יש שינוי. אני מנסה לשנות, אבל יש הרבה מה לשנות.

מג': הייתה לי חברה שהבאתי מ מנה ילדה. לא היה לי אומץ לדבר אֶתה, היה לי בושה. לא יכולתי להגיד אני נפגע, לא יכולתי להגיד שנפגעתי ממנה. לא שכבתי אֶתה, נגעל ממנה, שכבה עם מישהו, לא היה לי האומץ לדבר. במקום זה התעללתי בה. התחלתי להתעלל בה, קיבלתי מכה ונכנסתי לבית סוהר. הייתה לי שנאה, נקמה. כשאתה מאוהב ואתה נפגע - לא יכול לדבר דברים קשים, "למה בגדת בי?".

יש': הצטרפתי [לסדנה] כי לא ידעתי לדבר עם האישה. פרח לא הבאתי הביתה. "אני אוהב אותך" לא אמרתי. עכשיו אשתי אומרת "עכשיו אתה נזכר?". זה שלא אמרתי זה לא אומר שלא אהבתי אותה.

לדיבור יש אפוא כמה משמעויות: הוא ניגודה של שתיקה והתעלמות; הוא ניגודה של תג ובה פיזית אלימה; וכנרטיב והידברות שיש בה הדדיות, הוא ניגודו של ציווי, של פקודה.

ת': פעם זה היה "אני לא רוצה לשמוע". לא אפשרתי להן [לאישה ולבנות] לומר לי מה הן מרגישות. כשהן היו אומרות משהו או מבקשות משהו - ישר פסלתי, בלי באמת להקשיב. מסכנות. עכשיו כשאני חושב על זה, הן היו ממש מסכנות. היום אני מנסה להעביר להן את מה שלמדתי.

מראיין: איך?

ת': אני אתן לך דוגמה מהשבוע האחרון. הבת הגדולה שלי הייתה בכעס עם בעלה; בעלה התלונן שהיא יותר מדי בזבזנית. היא קונה בלי לעשות יותר מדי חשבון. דיברתי אֶתם בטלפון ביום חמישי, גם אתו - עם החתן שלי. הקשבת לי כשסיפר לי על הטענות שלו ואמרתי לו שזה בסדר שהוא כועס, הוא צודק שהוא כועס, זה טבעי מה שהוא מרגיש. יחד עם זה אמרתי לו "בוא ננסה שהכעס הזה לא ייקח אותנו לשבת". ואז הוא אמר לי "אתה יודע, הקול שלך והשלווה שלך מרגיעים אותי"...

אחר כך דיברתי עם הבת שלי, הצעתי לה שתפנק אותו בשבת. אמרתי לה: "כל מה שהוא אומר לך על הוויכוח שלכם, תגידי לו 'אתה צודק', אבל בוא נדבר על זה אחרי השבת". את יכולה אפילו להודות בכך שהבזבזים זו המחלה שלך; את מראה לו ככה שאת מודעת ורוצה לטפל בזה. לא צריך לפרק את החבילה בגלל סכסוך כזה".

באמצעות הנרטיבים העולים במפגשי הסדנה, המשתתף מתנסה בדיבור מסוג אחר מזה שהיה רגיל לו בעבר, ומגלה את משמעותו של שיח כזה כדרך פעולה שונה במערכת היחסים בין בני אדם. בהתנסות זו הוא לומד

להשתמש בשפה אחרת מזו השוררת בבית הסוהר. הצורך להשתית את היחסים עם בת הזוג על הבנה במקום על כוח, כדי להבטיח את המשכיות הקשר עמה, מחייב אותו להשתמש בשפה שבעבר מיעט להשתמש בה או לא השתמש בה כלל.

ת': הייתי צועק. בכלל, כשכעסתי היו הרבה צעקות בבית, מצדי, צעקות שלי. היום, כשאני חושב בדיעבד, אני מבין שכשצעקתי לא שמעו אותי. חשבתי שאני נשמע, אבל היום אני יודע שזה לא היה כך. היום אני מדבר בשקט. גם כשאני לא מסכים וכועס - הם מקשיבים לי וקולטים את מה שאני אומר. כל הזמן אומרים לי בבית, במיוחד הבנות שלי, "חבל שלא דיברת אתנו ככה כשהיית בחוץ".

ר': אתה אני חי כבר 7 שנים, ולא רוצה לעזוב אותה ולחזור לגרושתי. אך כל פעם שאני מתרגז, אני אומר לה "סעי לאמא שלך" ומאיים. עכשיו אוכל לדבר.

ר': עכשיו אני יכול לכתוב לה, יש לי מילים לדבר אתה. הייתי פונה לש' ושואל מה לכתוב, ונשאר עם העט ביד.

המאמץ לרכוש שפה חדשה עשוי לבטא רצון כן לשינוי, לבנייה של זהות חדשה ונרטיב חיים אחר. עם זאת, אפשר שהוא מבטא אסטרטגיה שונה להבטחת שליטה ונאמנות, לאחר שהנסיבות השתנו ואי-אפשר להפעיל את האסטרטגיות הישנות.

ר': סיפרתי לאשתי שגיליתי איזה טריק: איך לדבר על דברים שמפריעים לי ולא דיברתי אתה עליהם. אני יכול להסביר את עצמי, יודע איך לבטא את עצמי ושגם יהיה לנו פתרון בשיחה. אני יכול לומר מה אני מרגיש, איך אני כועס, אבל לתת לזה גם מקום של תקווה ואופטימיות שהמצב ישתפר. היא רצתה מאוד לדעת. אמרתי לה: "עוד לא". אני רוצה לשבת עם עצמי ולעשות לי סדר. לקחת כמה נושאים שאני רוצה לדבר אתה עליהם, ולשבת עם עצמי ועם המעגל [הכוונה למדריך לדיאלוג שנלמד בסדנה]... אני אשב ואחשוב מה אני רוצה לומר ואצמצם את זה בכמה משפטים.

האמנם מדובר כאן ב"טריק", באסטרטגיה בשירות התחבולה שנועדה להבטיח שליטה טובה יותר בבת הזוג ולכן יש לחשב את הצעדים ולעשות בהם שימוש מדויק ומתוחכם, או שמא מדובר בתחושה שהיחסים עם בת הזוג הם עניין עדין ורגיש הדורש בחירה זהירה ומחושבת של מילים כדי להשיג הידברות? אין לנו תשובה ברורה לשאלה זו, אפשר ששתי האפשרויות קיימות. קלנדינין ורוסייק (Clandinin & Rosiek, 2007: 68) מציינים כי המחקר הנרטיבי, בזיקתו לגישה הפוסט-סטרוקטורליסטית, "צריך להיות פתוח למורכבויות, לניגודים ולחידות".

בורדייה (2005), במאמר "מה פשרו של דיבור", דן במשמעות של לימוד סגנון דיבור:

ללמוד שפה פירושו ללמוד בעת ובעונה אחת שאותה שפה תשתלם במצב זה או אחר. אנן לומדים באופן בלתי-נפרד לדבר ולהעריך מראש את המחיר שתקבל שפתנו בשוק הלשוני... יוצא אפוא שכל מצב לשוני מתפקד כשוק שבו מוחלף דבר-מה. דברים אלה הם בוודאי מילים, אבל המילים הללו לא נוצרו אך ורק כדי שיבינו אותן; יחסי התקשורת אינם רק יחסי תקשורת, הם גם יחסים כלכליים שבהם עומד למבחן ערכו של הדובר: האם הוא דיבר יפה או בצורה קלוקלת? האם הוא מבריק או לא? האם אפשר להינשא לו או לא?... (שם: 101).

בורדייה מצביע על העובדה ש השפה הגבוהה היא חלק מההון התרבותי של בני השכבות המבוססות, ובאמצעותה הם משעתקים את מעמדם. בהקשר של סדנת האסירים אפשר לראות את הדיבור המבין והמתחשב - שעליו הם מצביעים כתרומתה של הסדנה ושהנו המרה של דיבור תוקפני ושל שתיקה מתעלמת או מאיימת - גם כשאלה של משאב מעולם תרבותי אחר, תרבות המעמד הבינוני המבוסס, על מנת להבטיח את נאמנותה של האישה ואת תמיכתה כאשר בן זוגה במצב של חולשה. על פי ראייה זו, מדובר בשינוי אסטרטגי בלבד: תמורת שיתוף פעולה עם המנחות והיענות לכללי ההתנהגות הנדרשים במפגשים, האסיר

מבקש לרכוש כלים אחרים לשליטה בזולת, כלים ההולמים את מצבו הנחות. ואמנם החשד של שימוש מניפולטיבי בלשון מקנן אצל בת הזוג, כפי שחש בכך משתתף הסדנה:

נ': כשמכשירים גבר איך ללמוד לדבר, איך להתמודד עם קונפליקטים, איך להתמודד עם מצבים רגשיים, צריך ללמד את בת הזוג איך לקבל את זה. היא לא למדה איך לקבל את השינוי שאני עברתי. כל מה שאני עושה היום הוא לא בסדר ולא ראוי לאמון מבחינתה.

מראיין: אם אני מבין, אתה אומר "אני למדתי לדבר בפתיחות, לנהל דו שיח". באת והשתמשת בזה וזה היה לחולשה בעיניך.

נ': כן. היא עוקצת אותי "תלך למנחות שלך, לאדלר שלך". אני הבעתי רגשות, התחשבות, הבנה. באתי לזוגיות ממקום אחר, לא מהמקום הברור שבאתי אתו בעבר. אבל מה אני מקבל? היא תוקפת אותי, מאשימה אותי, "אתה לא מנסה אפילו".

מסתבר שלא תמיד עובדים כלי התקשורת שהלה רכש בסדנה - בת הזוג אינה נותנת בו אמון ואינה משתתפת ב"משחק". עם זאת, באותה מידה אפשר לראות את רכישת כלי הלשון החדשים כרכישה של משאב המאפשר לא רק לשמר את הקשר עם דמות יקרה, כאמור, אלא אף לשנות ולתקן את ה"אני".

ר': אני יכול לפתח עכשיו שיחה עם כל בן-אדם. אם אני פגוע מב', למשל, אני רגיל לומר "סע, אל תדבר" (מלווה את דבריו בתנועות ידיים בוטות). היום אני יכול להגיד לו שאני כועס ... אני מניח שקרה ככה וככה ואני מצטער. אני יכול לפנות אליו בכמה דרגות של גישה ולדבר, ולא לחשוף רק שתי מלים. אני גם מבין מהיכן הוא פעל.

הדיבור אינו רק תקשורת מסוג אחר עם הזולת, אלא גם מודעות לאהר והבנה שונה של מעשיו: "אני גם מבין מהיכן הוא פעל".

המהלך התוך-אישי

רפלקציה עשויה להיות אמצעי ל שינוי (טרנספורמציה) של האני. הסדנה - באמצעות התרגילים, ההקשבה ההדדית, האוסף הלשוני החדש והאפשרות לספר בלא חשש - מעניקה הזדמנות להתבוננות בעצמי ולהרהור חוזר. בדברי המשתתפים מצויים ביטויים רבים של מודעות עצמית ושל נכונות לבחון מחדש את מה שעובר עליהם. הנרטיב והרפלקציה הנם שני תהליכים המזינים זה את זה: בדרך כלל הרפלקציה מקדימה את הסיפור ומבנה אותו, אך לסיפור, ובמיוחד בסיטואציה אינטראקטיבית, יש גם דינמיקה משלו המקדימה את הרפלקציה ומעודדת אותה (O'Connor, 2000).

ש': אני בזמן האחרון יושב וכותב, מנסה להבין מדוע אני מכל הילדים ה תחלתי לגנוב בגיל צעיר. להרוס דברים. אני חושב שלא ידעתי לבטא רגשות. הייתי כועס אז, הייתי שובר דברים. הגן היה נגמר, כולם הלכו הביתה, אני הייתי חוזר לגן ושובר והורס דברים.

ש': אני לא יודע מה זה פרידה. אני יודע מה זה להיעלם. לא להתמודד. לא לחוות את הרגע של הפרידה. אף פעם לא עמדתי ונפרדתי בדרך הוגנת, מקובלת. או שנעלמתי בדרך כועסת, כשנפגעת. לא זכור לי רגע שנפרדתי ושהיה מקום להביע רגש של הפרידה עצמה. הדרך שלי להיפרד זה להיעלם. אני אומר - "שנייה אני יורד", ולא חוזר.

כי אני בא מעולם שאסור להביע רגש. רגש זה מראה חולשה. יש אבל תחושה של פספוס. רצית להביע משהו ואתה לא אומר, אסור לך, זה מסתמן כחולשה. אם זה במערכת יחסים עם בת זוג או עם סתם חבר.

יש לי מקרה שכן עשיתי פרידה. במחלקה הטיפולית [מחלקה בכלא שבה שוהה האסיר בתקופת הגמילה מסמים], כשסיימתי, והייתי צריך לשבת בנוכחות ה צוות והמטופלים, שמה דיברתי. אפילו בכיתי. שמה הבעתי את הרגש, בכיתי והבעתי את הרגש. וההרגשה אחרי - הרבה יותר טובה.

ש' חושף מהלך רפלקטיבי של התמודדות בין האני המבקש לבטא רגש , להתחלק ברגשות, לבין הנורמות הרווחות בסביבה החברתית שלו, האוסרות מתן ביטוי לרגשות והמעודדות התנהגות מצ'ואיסטית. הסדנה הזו, כמו סיטואציית הגמילה, מאפשרת לבטא רגש. יתרה מזאת, היא מעוררת נרטיב רפלקטיבי - סיפור על פרידות - המצביע על המתח שבו הוא שרוי.

אפשר שתנאי הכלא כשלעצמם - עונש, בדידות, עודף זמן וכדומה - מעודדים אסירים מסוימים לבחון מחדש את הנסיבות שהביאום למצב הנוכחי: היכן הייתה הטעות, מה צריך להיות אחרת כשיצאו (Rhodes, 2005). א"ז אמר "יש לי הרבה על מה לחשוב לבד כאן", ואחת המנחות דיווחה: "ז' אמר כי גם הוא מרגיש שיש כאב, גם מפרידה מבית הסוהר, כי זו הפעם הראשונה שהיה לו זמן לטפל בעצמו. בעבר הוא היה שקוע בעבודה הרבה שעות ולא היה לו זמן לעצמו. מאז שהוא נמצא בבית הסוהר הוא עבר שינויים, למד על עצמו. היום הוא יותר קשוב, ולדבריו ניצל כל רגע".

תנאי הכלא מכשירים אפוא את הקרקע לפריסתם ולחשיפתם של נרטיבים, שלולא הסדנה היו נשארים כלואים ב"עצמי" של חלק מהמשתתפים.

אצל חלק מהמשתתפים עולות נימות של האשמה עצמית, של מעין וידוי, במיוחד באשר ליחסים עם בת הזוג והילדים, רצון לשנות דרך, הבעת צער ובקשת סליחה מבת הזוג על הסבל שנגרם לה:

ב': אני מרגיש לא טוב. כל הנטל עליה למרות שהיא לא מנסה לגרום לי להרגיש כך. אני בא הביתה, והיא פשוט הולכת לישון לכמה שעות.

א': כולנו סובלים מייסורי מצפון, שאני לא שותף. לא שותף בגידול הילדים. כשהיא מספרת על כל המטלות שלה, אני נשאר בלי מילים.

מג': אני אבא רע, יש לי ילדה בת 11, אני לא מכיר אותה. איך אפשר לדבר אֶתה? ... איך נתתי לדברים לקרות, לא הייתי שפוי, כולי תקווה למצוא אותה. אני מצטער מאוד על העבר.

ח"ד: ציפיות מהסדנה? - לשינוי. שאשתי תראה שלקחתי אחריות על מה שעשיתי, שתראה ששיניתי עמדות.

נ': עכשיו אני נותן את החוב שלי לחברה. אמרתי - אני עוזב את הכול. אני אעשה שינוי מוחלט. מכרתי עסקים שצריך להפעיל בהם כוח ונכנסתי לעסקים משפחתיים, כאלה שהאישה יכולה לנהל.

בצד התופעה של חזרה לפשע ולמאסר (רצידיביזם), שהיא כה שכיחה,¹¹ קיימת תופעה של עבריינים המכירים בפשעם ומתאמצים לכפר עליו במעשים של תיקון (Maruna, 1997), במיוחד אלה המוכנים ליטול אחריות ושליטה על חייהם (Maruna, 2000). הסדנה כשיח קבוצתי פתוח משמשת מסגרת המאפשרת לבחון מחדש את סיפור החיים ויוצרת בסיס לנרטיב אישי של תיקון, למי שירצה או יוכל ללכת בדרך זו.

דיון וסיכום

לנרטיב כאירוע וכפרקטיקה יש היבט ביצועי (פרפורמטיבי) - האירוע והפרקטיקה של הצגתו בפני השומעים - וגם היבט תוכני. שני ההיבטים קשורים זה בזה: התוכן מושפע מנסיבות היווצרו. תו וגם משפיע עליהן

¹¹ רטנר ופישמן (Rattner & Fishman, 1998) מצאו ששיעור הרצידיביזם בישראל בשנים 1980-1992 היה 44.78 אחוז.

(Bloomer, 2003). בעבודה זו בחנו את הקשר בין שני היבטים אלה באשר לנרטיבים שיוצרים אסירים המשתתפים בסדנה על זוגיות המתקיימת בכלא. ההיבט הביצועי מתייחס לעובדה שמדובר בנרטיבים שנוצרים בקבוצה, בנסיבות המיוחדות שבהן היא פועלת, ובאמצעות התכנים המסופרים והנדונים בה - האסירים מעצבים מבט אחר על העצמי ועל האחר /ת, ומתאפשר להם לבחון מחדש את נרטיב חייהם ולהבנות אותו בצורה שונה.

הנכונות לקחת חלק בפעילות אשר דורשת פתיחות וגילוי לב, נתמכת על-ידי העובדה שמסגרת הפעילות מהווה מעין מובלעת של אינטימיות ושל חשיפה שאין בהן סיכון, בתוך מציאות של חשדנות, אי-אמון וכוחנות המאפיינים את הכלא ואת העולם העברייני. תנאי המסגרת ונושא השיחות בסדנה יוצרים חברותא (communitas) הפועלת במצב מעין לימנלי (טרנר, 2004), דהיינו קבוצה המדגישה את המשותף לחברה, מטשטשת הבדלים היררכיים ביניהם ומטפחת את תחושת ההימצאות על הסף, בין המאסר והסבל לבין החופש והגאולה בחיק המשפחה, בין העצמי-העברייני לבין העצמי-ההגון והטוב שעבריינים רבים מאמינים כי הוא מצוי בהם.

תנאי החברותא, שיכולים להתקיים רק אם נבנתה תשתית של אמון הדדי, מעודדים יצירת נרטיבים: המשתתפים מספרים זה לזה על יחסיהם בעבר ובהווה עם בנות הזוג ועם הילדים. באמצעות הנרטיבים שהמשתתף יוצר, הזוגיות מתפרשת לו מתוך פרספקטיבה. הנרטיבים הנוצרים בסדנה או בזיקה אליה הם אישיים, אך יש להם גם הרבה קווים משותפים המתבטאים בהתנסויות חיים דומות - תנאי המאסר, נתק מבת הזוג, מגדר זהה, עבר עברייני, תפיסת עולם פטריארכלית ועוד. המשותף והייחודי מצויים ביחסים דיסקורסיביים. שיח הסדנה מאפשר ליצור סיפורים על מציאות מורכבת ועל דמויות שאינן חד-ממדיות ואינן סטראוטיפיות. כל אחד והסתבכויותיו וחולשותיו, כל אחד וצדדיו החזקים. המשתתף, בצד היותו עברייני הוא גם אדם בעל רגשות ולעתים אפילו מתחשב ומוסרי, ונוסף לכך אין הוא לבד במצב הזה - גם אחרים נקלעו למצוקה, לפשע ולנפילה.

מרונה (Maruna, 2000), בפתח מחקרו על אסירים שהשתקמו, טוען כי "כדי להצליח בהימנעות מפשע, על עבריינים לשעבר לתת משמעות לחייהם. מתן המשמעות מקבל בדרך כלל צורה של סיפור חיים או של נרטיב עצמי" (שם: 7. ההדגשה במקור). אלסואוטרי (Alasuutari, 1997) מציין שנרטיבים של סיפור חיים מתקיימים כ"דיבור פנימי", ועם זאת מספרים משתמשים במושגים, בשיחים, במערכות הסבר או באופני פרשנות המקובלים בסביבתם והעומדים לרשותם, גם כשמדובר ביצירה על תחושת העצמי. הסדנה היא סביבה המעמידה לרשות משתתפיה מאגר לשוני ופרשני המאפשר להם ליצור שיח, עם העצמי ועם האחר, מסוג שונה מזה ששימש אותם עד כה, וגם להתנסות בו. עם זאת, השיח הישן לא נעלם, שכן הוא משמש בחיי היום-יום בכלא, וכאשר הוא מעומת עם השיח החדש - הוא מְזַמַן רפלקציה. אוקונור (O'Connor, 2000) מוכיחה במחקרה שהרפלקציה המתעוררת בנרטיבים אוטוביוגרפיים שיוצרים אסירים (והמסופרים לאנשים מחוץ לכלא), מהווה בעבורם מקור חשוב לבנייה של יכולת פעולה אחראית (agency) ופוטנציאל לשינוי ולתיקון. הנרטיב המסופר בקבוצה הופך את הפרטי לציבורי, ואת העצמי לחלק מזהות חברתית המתעצבת מחדש. מחקרים נרטיביים רבים מצביעים על כך ששיחות המתקיימות בתנאי קבוצה משפיעים על הבניית הזהות של היחיד (Hollingsworth & Dybdahl, 2007). הצגת העצמי מתרחשת תוך בקשת אישור, הסכמה ולגיטימציה מציבור כלשהו, ותוך התקבלות על ידו (shotter, 1993). הנרטיב "קטן", האישי, הופך לחלק מנרטיב "גדול" יותר, של הקולקטיב, זה שמאשר ומאשש את הנרטיב האישי (אך גם מקיים בקרה עליו). תהליך זה הוא

מעגלי: הנרטיבים האישיים מ בנים נרטיב אינטר-סובייקטיבי המשותף לחבורה, ונרטיב זה מאשר מצדו את הנרטיבים האישיים ותומך בהם, והוא עצמו חוזר ומתאשר על ידי ההסכמה וההזדהות של הנרטיבים האישיים עמו.

הנרטיב המשותף, ההולך ונבנה בשיח הסדנה באמצעות הפעילויות, נושא מסר: הדרך להבטחת התמיכה של בת הזוג וההתקבלות אצלה היא באמצעות אימוץ נרטיב-על (מטא-נרטיב) של *זוגיות מודרנית*, מערבית, מעין בורגנית, והינתקות מנרטיב הזוגיות שהם חוו עד אז, שהתבטא בגילויים של תוקפנות ובהעדור דיבור. השינוי מתבטא ברצון לאמץ שפה חדשה ושיח חדש, שעיקריו הם הדדיות, הבנה ואמפתיה. זוהי לכאורה מהות ההבניה-מחדש של העצמי שלהם.

האסירים בכלא מפתחים עגה (argot) משלהם, שפה ייחודית השאובה במידה רבה מהעולם העברייני (Sikes, 1958), מעין צופן המובן רק להם (עינת, 2005). לעומת זאת, הסדנה פותחת בפניהם אפשרויות לתקשר עם העולם הנורמטיבי בכליו ובערכיו, ליצור שיח עמו. הלמידה העיקרית בסדנה, לפי דברי המשתתפים, היא רכישה של כלים לשוניים חדשים, רכישת היכולת לדבר, להידבר וגם להקשיב - במקום להכות, לצעוק, לצוות או לשתוק ולהתעלם. הדיבור נתפס ככלי מרכזי בזוגיות ה"נאורה", והמשתתפים מבקשים לאמץ אותו. תהליך זה כרוך במה שאלאור (2006) מכנה בהקשר אחר כרכישת שפה שתבנה עולם חלופי לזה שחיו בו בעבר ו שנתפס אז כמובן מאליו. היא מצביעה על כך ש"השתלת השפה החדשה כרוכה בדיאלוג מתמיד עם השפה הקיימת" (שם: 92).

בשלב חיים זה ובנסיבות של הפעילות הסדנאית, מיומנות זו מצטרפת לרצון לפתוח דף חדש ביחסים עם בת הזוג, אך באותה מידה היא עשויה לשמש כאסטרטגיית שליטה וכאמצעי להשגת רווחים אישיים, כפי שגורס בורדייה (2005). בתקופת המאסר זה עשוי להתבטא בהבטחת הנאמנות והתמיכה של בת הזוג, ולאחריה - בהמשך ההתייחסות הפטריארכלית-מצ'ואיסטית בדרכים "נאורות" יותר, מה גם שהנרטיבים העולים בסדנה מגלים כי לרבים ממשתתפיה יש דימוי בסיסי שלילי על האישה: בוגדנות, חנפנות, יכולת מוגבלת, בזבזנות וכד' ("אני בא ממקום שאני לא בוטח בנשים. בעיניי אי-אפשר לתת אמון באישה. אישה היא בוגדנית, לא נאמנה").

לנרטיב כאירוע וכמופע יש - מלבד תוכנו - גם אפקט של חברות (Bloome, 2003). הנרטיבים מבטאים את העצמי, אך הם עשויים להיות גם חלק מתהליך המוביל להשתנות העצמי, במיוחד אם הם נוצרים בפעילות קבוצתית. הסדנה, באמצעות הנרטיבים הייחודיים המתפתחים בה כאירוע וכטקסט, ובאמצעות הפיכתה את הנרטיב האישי לאינטר-סובייקטיבי ולקבוצתי, מסמנת חיפוש כיוון, חיפוש דרך להתמודד עם שאלת הקשר עם בת הזוג ואולי עם מהלך החיים העתידיים בכלל. כך היא פותחת פתח זעיר לשינוי ומעניקה כלים לכך, לאלה מבין משתתפיה הרוצים ליטול אחריות ושליטה על חייהם. עם זאת, לנוכח העובדה שהסדנה היא אירוע יחיד, מוגבל בזמן ובהיקף בתוך מכלול החיים של האסיר, סיכוייה להביא לשינוי של העצמי הנם מוגבלים. הם עשויים לגדול אם תהליכי השינוי יזכו לתמיכה סביבתית איתנה וממושכת גם לאחר השחרור מהכלא.

ביבליוגרפיה

אלאור, ת' (2006). **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**. תל אביב: עם עובד.
 בורדייה, פ' (2005) [1984]. מה פשרו של דיבור. **שאלות בסוציולוגיה** (99-111). תל אביב: רסלינג.

ברונר, ג' (2000). **תרבות החינוך: מאמרים על חינוך בהקשר** (תרגום א' צוקרמן). תל אביב: ספרית פועלים.
טרנר, ו' (2004) [1969]. **התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה** (תרגום נ' רחמילביץ). תל אביב: רסלינג.
ליבליך, ע', זילבר, ת' ותובל-משיח, ר' (1995). מחפשים ומוצאים: הכללה והבחנה בסיפורי חיים. **פסיכולוגיה**, ה (1), 84-95.

עינת, ת' (2005). **שפה אסורה: החיים והמילים בין כותלי הכלא**. תל אביב: שוקן.

Alasuutari, P. (1997). The discursive construction of personality. In: A. Lieblich & R. Josselson (Eds.), *The narrative study of lives*, vol. 5 (1-20). Thousand Oaks: Sage.

Baddeley, J. & Singer, J. A. (2007). Charting the life story's path: Narrative identity across the life span. In: D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology (177-202)*. Thousand Oaks: Sage.

Bloome, D. (2003). Narrative discourse. In: A. C. Graesser, M. A. Gernsbacher & S. R. Goldman (Eds.), *Handbook of discourse processes (287-319)*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Clandinin, D. J. & Connelly, F. M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco: Jossey-Bass.

Clandinin, D. J. & Rosiek, J. (2007). Mapping a landscape of narrative inquiry: Borderland spaces and tensions. In: D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology (35-75)*. Thousand Oaks: Sage.

Foucault, M. (1995) [1975]. *Discipline and Punish*. New York: Vintage Books.

Goffman, E. (1961). *Asylums*. Harmondsworth: Penguin.

Goffman, E. (1969) [1959]. *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin.

Gordon, L. H. (2003). The saga of the development of PAIRS. In: R. Demaria & H. Therese (Eds.), *Building intimate relationships (19-41)*. New York: Brunner-Routledge.

Haney, C. (2006). *Reforming punishment: Psychological limits to the pains of imprisonment*. Washington DC: American Psychological Association.

Hollingsworth, S. & Dybdahl, M. (2007). Talking to learn: The critical role of conversation in narrative inquiry. In: D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology (146-176)*. Thousand Oaks: Sage.

Josselson, R. & Lieblich, A. (2001). Narrative research and humanism. In: K. J. Schneider, J. F. T. Bugenthal & J. F. Pierson (Eds.), *The handbook of humanistic psychology: Leading edges in theory, research and practice (275-289)*. Thousand Oaks: Sage.

Linde, C. (1987). Explanatory systems in oral life stories. In: D. Holland & N. Quinn (Eds.), *Cultural models in language & thought (343-366)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maruna, S. (1997). Going straight: Desistance from crime and life narratives of reform. In: A. Lieblich & R. Josselson (Eds.), *The narrative study of lives*, vol. 5 (59-93). Thousand Oaks: Sage.

Maruna, S. (2000). *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington DC: American Psychological Association.

McAdams, D. P. (1987). A life-story model of identity. In: R. Hogan & W. H. Jones (Eds.), *Perspectives in personality*, vol. 2 (15-50). Greenwich CT: JAI Press.

Ochs, E. (1997). Narrative. In: T. A. Van Dijk (Ed.), *Discourse as structure and process (184-204)*. Thousand Oaks: Sage.

- O'Connor, P. E. (2000). *Speaking of crime: Narratives of prisoners*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative, knowing and the human sciences*. New York: SUNY.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behavior*. London: Sage.
- Presser, L. (2004). Violent offenders, moral selves: Constructing identities and accounts in the research interview. *Social Problems*, 51 (1), 82-101.
- Rattner, A. & Fishman, G. (1998). *Justice for all? Jews and Arabs in the Israeli criminal justice system*. Westport Connecticut: Praeger.
- Rhodes, L. A. (2005). Changing the subject: Conversation in supermax. *Cultural Anthropology*, 20 (3), 388-411.
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In: R. Josselson & A. Lieblich (Eds.), *The Narrative Study of Lives*, vol.1 (59-91). Thousand Oaks: Sage.
- Shotter, J. (1993). *Cultural politics of everyday life*. Buckingham: Open University Press.
- Sykes, G. M. (1958). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton: Princeton University Press.